

László Andor

A KIEGYEZÉS TÖRTÉNETI PÁRHUZAMAI A KORTÁRS HISTORIOGRÁFIÁBAN

A kiegyezés történeti mintázata

A *Történelmi Szemle*ben Pálffy Géza – új megközelítésként – a szakítások és kiegyezések korszakaként állítja elénk a 17. századot.¹ A koncepció azonban csak részben új, mintegy száz évvel ezelőtt a *Bocskaytól Deák Ferencig* című tanulmányában Halász Imre tekintette át a magyar történelem utolsó néhány évszázadát. Gondolatmenete jelentős részben fedi Pálffy eszmefuttatását, ezért érdemes hosszabb részletet idézni az összegzéséből:

„Minden nagy erőmérkőzésnek *compromissum* volt az eredménye. Az 1606 és 1867 közti hosszú idő egész sorát mutatja a kiegyezéseknek.

Első nagy támadás a nemzet ellen Rudolf alatt. Bocskay szabadságharca. Bécsi békekötés. (1606.) Első kiegyezés.

Bethlen Gábor szabadságháborúja. Nikolsburgi béke. (1622.) Második kiegyezés.

Rákóczy György szabadságharcai. Linzi békekötés. (1645.) Harmadik kiegyezés.

Wesselényi, Zrínyi Péter, Nádasdy, Frangepán forradalmi kísérlete. Kivégzések. Vagyonekobbzások. Az alkotmány felfüggesztése. Thököly szabadságharcai. Az alkotmány helyreállítása. (1681.) Negyedik kiegyezés.

Újabb, még erősebb reakció. Rákóczy szabadságharcai, Sztatmári béke. (1711.) Ennek folyományaként a *pragmatica sanctio* becikkelyezése. Ötödik kiegyezés.

Mária Terézia és József uralkodása. A császári politika egyik programpontját, a protestánsok üldözését elejti, de a másik kettőt fenntartja. Germanizáció és az alkotmány felfüggesztése. E felfüggesztésnek a külpolitikai helyzet nyomása alatt bekövetkezett visszavonása. 1790-iki országgyűlés. Az alkotmány ünnepélyes elismertetése. Hatodik kiegyezés.

Ferenc reakciója. Tömeges kivégzések. Az alkotmány újabb tényleges beszüntetése. Ferenc megbánó leirata. (1825.) Hetedik kiegyezés.

Újabb reakció bebörtönzésekkel. A szólásszabadság elkobbzása. Reformirány felülkerekedése. Az 1848-iki törvények szentesítése. Nyolcadik kiegyezés.

A kamarilla Magyarországra uszítja a nemzetiségeket. Háborút indít az 1848-iki törvények visszavétele végett. Orosz invázió. Világos. Az alkotmánynak

¹ *Pálffy Géza*: A szakítások és kiegyezések évszázada: a Magyar Királyság 17. századi története új megvilágításban. *Történelmi Szemle* 57. (2015) 51–65.

18 évig szünetelése. Nemzetközi kényszerhelyzet s a nemzet passzív ellent állása miatt 1867-ben az alkotmány helyreállítása. Kilencedik kiegyezés.

Szegezzük le a tényt, hogy sem Bocskay, sem Bethlen, sem Rákóczy György, sem Thököly, sem II. Rákóczy Ferenc nem akart elszakadni. Az 1790., 1825., 1848. országgyűléseknek sem volt ily szándékuk. A nemzet nem elszakadni, csupán élni akart. Az 1849. április 14. nem volt más, mint tüntetés az 1849. márciusban kihirdetett alkotmányelkobzás ellen.”²

A szerző nem történész, írása nem történelmi szakfolyóiratban jelent meg, ugyanakkor a 17. században azt az öt kiegyezést sorolja fel, melyekről Pálffy szól (némi különbség, hogy az 1608-as, 1622-es és 1647-es országgyűlések helyett azok előzményeit, az 1606-os bécsi, az 1622-es nikolsburgi és az 1645-ös linzi megállapodásokat választja). Mindez jól jelzi, hogy a dualista korszak végén létezett a kiegyezés történeti előzménykeresésének hasonló értelmezése. Az alábbiakban elsősorban a bécsi béke és Bocskai István szerepének megítélése kapcsán igyekszem bemutatni mindezt.

Bocskai és a kiegyezés

A békeszerző fejedelem képe Bocskai kapcsán nem új, saját maga ezt tartotta fő céljának,³ a kortársak gyakran ezt emelik ki,⁴ az utókor emlékezetében gyakran így él.⁵ Cserei Mihály például II. Rákóczi Ferenc sikertelen béketárgyalásai kapcsán úgy hivatkozik rá, mint aki – Bethlen Gáborral és I. Rákóczi Györggyel együtt – képes volt „megbékélni” a császárral.⁶

² *Halász Imre*: Bocskaytól Deák Ferencig (1606–1867). Nyugat 3. (1910) 793–813.

³ Pl. „gyakorta az hadak azért indíttatnak és viseltetnek, hogy magoknak az emberek avval az elviselhetetlen ínség alól szabadulást szerzvéen állandó békességre juthassanak.” Bocskai előterjesztése a kassai gyűlésen, 1606. dec. 13. Magyar országgyűlési emlékek: történeti bevezetésekkel 12. (1606) (a továbbiakban MOE 12.) Szerk. Károlyi Árpád. Bp. 1917. 733.

⁴ Pl. „Hadat szállítani, törökkel alkudni,/ Némettel traktálni, erős frigyét kötni,/ Népet gubernálni, megtelepíteni,/ Megválik hordozni, ki lesz jobb viselni!?” Bocskay Istvánnak szomorú haláláról. In: Erdélyi Történelmi Adatok III. Szerk. Gróf Mikó Imre. Kolozsvár 1858. 108.

⁵ „Noha azelőtt sok bolondoskodási lőnek, de végre annyi nyavalyái után észére jött vala, és interponálnván magát török császár és német császár között, Erdély között is, békességet akara szerezni.” Borsos Tamás önéletírása (1614). *Borsos Tamás*: Vásárhelytől a Fényes Portáig. Emlékiratok, levelek. Bukarest 1972. 55.; „A jámbor és istenfélő fejedelem azon igyekezett, hogy minden oldalról békét és nyugalmat biztosítson a megszorodott Magyarországnak és Erdélynek.” *Knaus György*: Leírása mind a hadi dolgoknak, mind az egyebeknek, amelyek 1599-től 1606-ig Erdélyben történtek. In: Erdély öröksége. Erdélyi emlékiratok Erdélyről III. Tűzpróba 1603–1613. Szerk. Makkai László. Bp. 1993. 95.; „a császárt kénytelenségből való vélek megbékélésre kényszeríték.” *Pápai Páriz Ferenc*: Rudus redividum. Szeben 1684.; *Üő*: Békességet magamnak, másoknak. Bukarest 1977. 296.

⁶ „Bethlen Gábor, Bocskai s az öreg Rákóczi nem úgy cselekedének, hanem megbékéllének a császárral, s jó nyereséggel is járanak.” Később a szatmári békével szemben hozza példaként: „Bezzeg nem

A 19. századi magyar történettudomány kiemelkedő alakja, Horváth Mihály összefoglaló munkájának első, 1844-es kiadásában a korszakhatárt 1604-re, Bocskai mozgalomának kezdetére tette, és meghatározta azokat a kereteket, amelyek visszaköszönnek majd a következő nemzedékek értékelésében. Számára az 1604–1711 közötti időszak „a nemzeti visszahatásból származott forradalmak-, nemzeti s vallási szabadságért vívott harcok” kora.⁷ A Habsburgok központosító és ellenreformációs kísérleteivel szembeni reakció, a jogos önvédelem vezetett a harc kirobbanásához. Bocskai fellépése a nyitány.

A katolikus Lányi Károly egyháztörténetében „világtörténeti tünemény”-ként tartja számon a bécsi békét,⁸ amelynek vizsgálata a későbbiekben előtérbe kerül; a század második felében önálló kötetek és tanulmányok sora születik ezzel kapcsolatosan Horváth Mihály, Fraknoi Vilmos, Ráth Károly, Nemes Elek, Károlyi Árpád és Pokoly József tollából.⁹

A következő évtizedben Pálkövi Antal számára „következményeiben fontos és nagyszerű a bécsi béke”, Szalay László részletesen beszámol a tárgyalásokról, Irinyi József 1856-ban rövid ismeretterjesztő írásban „higgadt, szenvedélytelen, mérsékelt természet”-ként mutatja be Bocskait, aki „a magyar közjog történelmében egyike legelső rangú legnevezetesebb embereinknek”, ugyanis az ő nevéhez fűződik a bécsi béke, „a régi Magyarország egyik alaptörvénye”, amelyet felfogása szerint két korábbi, a „pusztaszeri kötés” és az Aranybulla előz meg.¹⁰

A kor jeles történészei tehát tisztában vannak az ellentétekkel, ám nem tartják azokat kibékíthetetleneknek, tárgyilagos megközelítésre törekednek. „Az újabb

ilyen a Bocskai, Bethlen Gábor, I. Rákóczi György pacificatioi a némettel.” *Cserei Mihály*: Erdély története (1661–1711). Bp. 1983. 354., 456.

⁷ *Horváth Mihály*: A magyarok története III. Református Főiskola Pápa 1844. 156.; *Uő*: A magyarok története III. A mohácsi ütközettől a linzi békekötésig. Pest 1861. 390.; *Uő*: A magyarok története rövid előadásban. Pest 1868. 300., 346. Műve harmadik kiadásában hasonlóképpen fogalmaz. *Uő*: Magyarország történelme V. 2. bővített kiadás. Pest 1872. XVI. 1.

⁸ *Lányi Károly*: Magyarföld egyháztörténetei. Ausztria-házi korszak II. Pest 1844. 39.

⁹ *Pálkövi Antal*: Bocskay és a bécsi békekötés. Sárospataki füzetek 1. (1857–58) 63–78., 262–284.; *Horváth Mihály*: Adalékok a bécsi békekötés és az azt követett trónváltás történelméhez. In: *Uő*: Történelmi zsebkönyv: Rajzok a Magyar történelemből. Pest 1859. 512–588.; *Fraknoi [Frankl] Vilmos*: A bécsi békekötés 1606-ban. Győri Történelmi és Régészeti Füzetek 3. (1864) 158–175. és 245–262., 4. (1865) 33–52. és 193–217. (különnyomatként: Győr 1865.); *Ráth Károly*: Az alkudozások kezdete Bocskay Istvánnal az 1605-ik év nyarán. Századok 1. (1867) 317–335.; *Nemes Elek*: Az 1606-ki bécsi békekötés létrejöttének története I–II–III. Erdélyi Múzeum 6. (1879) 1–23., 33–56., 82–88.; *Károlyi Árpád*: A korponai országgyűlés 1605-ben. Köz- és alkotmány-történeti tanulmány. Bp. 1895.; *Uő*: A kiegyezés ügye a kassai országgyűlésen 1606 tavaszán. Bp. 1899.; *Pokoly József*: Bocskay és a bécsi béke. A magyarországi evangélium szerint reformált egyház konventje. Bp. 1906.; *Károlyi Árpád*: Bocskay és a bécsi béke. Századok 41. (1907) 1–19.; *Károlyi Árpád*: A bécsi béke és a három kassai országgyűlés 1606. június-december. MOE 12. 105–407.

¹⁰ *Pálkövi Antal*: Magyarország története II. Sárospatak 1854. 367.; *Szalay László*: Magyarország története IV. A mohácsi véstől a linzi békekötésig 1526–1645. Lipcse 1854. 445–460.; *Irinyi József*: Bocskai István. In: Müller Gyula és Vahot Imre egyesült 1857-iki magyar- és erdélyországi nagy képes naptára. Pest 1856. 174–179.

magyar történetírás megalapítója”,¹¹ Horváth Mihály dicséri a fejedelemséget, a nemzeti jogok támaszát, ám a korszak „hősi karakterei” közt többségben vannak nála a Szekfű által nagymagyaroknak mondott nyugatiak. Az időszak az „erkölcsi elaljasodásnak” is számos példáját felvonultatja: „telhetetlen, a hon legszentebb érdekeit gázoló önzés, honárulás, a szó- és eskütörő oszmánnali egyetértés, mi elégszer iszonyú büntetést vont magára”, ugyancsak előfordul – cseppet sem idealizált kép ez a 16–17. századról.¹² A következő évtizedben az Erdélyi Történelmi Adatok forráskiadását elindító székely gróf Mikó Imre leszögezi: „nemem nincs szándékomban sem magyar sem német vagy szász, sem ellenzéki vagy konzervatív, sem végre katolikus vagy protestáns szempontból fogni vagy fogatni fel és kibányászni történelmi kútfőinket. Én egyedül a történelmi igazságot keresem, ez előtt hajlok meg, annak kívánok némi szolgálatot lenni”. Egyformán közli a Bocskaira terhelő és a Bastának igazat adó forrásokat, hiszen, ha nem így lenne, „a történet nem lenne a múlt rajza, az élet tanítója, hanem megmérgezője, elrontója; nem lenne egyéb, mint igazolója a jelennek, legyen az jó vagy gonosz”.¹³

Salamon Ferenc, a korszak egyik kiemelkedő munkájában a 17. század első felének mozgalmairól szólva elveti a közhelyet, miszerint „a pártoskodás volt a fő és másoktól szomorúan megkülönböztető jellemvonása a magyar nemzetnek”. Harcias, egymással élesen szembenálló felek helyett mérsékelt, tárgyalásra kész államférfiakat lát. Így Bethlen Gábor és Eszterházy Miklós, akiknél „minden erős meggyőződés s erős párt tartásuk mellett a számító ész a túluralkodó, – s maguk mérsékeltőbbek pártjuknál”. A Deák köréhez tartozó történész számára mindkét irányzat „hazafiakat” tömörít, „*határozott* pártállás mellett sem szűnt meg egyik párt is magyar, mégpedig alkotmányos magyar lenni [...]. Nálunk ezért a 17. évszázad első felében folyt harcok nem is öltik magukra a polgárháborúk jellemét, mint külföldön. A főnemesek és megyék nem látnak Bethlenben és Rákócziiban politikai ellenséget”. A két fél egyaránt „nagy szolgálatokat tőn a nemzeti élet fenntartása és fejlesztése ügyében”. Azok az erők, melyek a 17. század első felében fontos szerepet játszottak, „bár határozottan ellenkeznek természetüknél fogva, élethalál harcra nem engedik menni a dolgot, s ha volt sok harc és háború, a kornak nincs egyetlen katasztrófája is. Mind a római császár, mind a szultán, mind az erdélyi fejedelmek könnyen békülnek”.¹⁴

¹¹ *Fraknói Vilmos*: Horváth Mihály emlékezete. Bp. 1879. 3.

¹² Horváthnál Bocskai, Bethlen Gábor, a Báthoryak mellett többségben vannak a szerinte „nyugatiak”: Jurisics, Losonczy, Dobó, Mecsey, Szondy, a Nádasdyak, Zrínyiek, Pálfiak. *Horváth Mihály: Vázzolatok a magyar népiség történetéből a török uraság korszakában*. Athenaeum, 1839. március 31. 401–406., illetve 1839. április 4. 417–421.

¹³ *Mikó Imre*: Előszó. In: Erdélyi Történelmi Adatok I. Szerk. Uő. Kolozsvár 1855. III–IV.; *Mikó Imre*: Előszó. In: Erdélyi Történelmi Adatok II. Szerk. Uő. Kolozsvár 1856. I–III.

¹⁴ *Salamon Ferenc*: Magyarország a török hódítás korában. Pest 1864. 349., 353–356., 371.

1864–65-ben, a *Győri Történelmi és Régészeti Füzetek*ben, az első magyar történelmi szakfolyóiratban, a majdani jeles történész, a pályája kezdetén járó Fraknói Vilmos alapos, négyrészes tanulmányban tárgyalja a bécsi megbékélés létrejöttét. Az írás valószínűleg kapcsolatban állhat a közelgő kiegyezéssel,¹⁵ abban az évben, amikor Deák nevezetes Húsvéti cikke megjelenik (különnyomatban Győrben), a folyóirat hasábjain közlik az 1606-os kassai gyűlés naplóját is, mely a békealkudozások nehézségeibe enged bepillantást.¹⁶

A bécsi megállapodást előzményként állítja be: az „hazánk újabb történetének egyik legfontosabb, korszakot képező momentuma. Hivatva a politikai pártoskodások által szétszaggatott, vallási villongások által emésztett országnak, állami és vallási viszonyainak végleges rendezésével visszaadni a békét és nyugalmat”. Míg Horváthnál a szabadságért vívott küzdelmek sorozatának első állomásáról van szó, Fraknóinál egészen más folyamatok előzményeként jelenik meg: a Bocskai által elért béke „lefelől kísért meg a protestantizmusnak elterjedése és a Habsburg dinasztia trónra jutása óta hazánkban jelentkező különféle pártoknak kibékítését; nem elnyomásuk, hanem igényeik elismerése és lehető kielégítése által; miután alapjául szolgált a 17. és 18. század utóbbi egyezkedéseinek, alapjául a régibb közjognak; nyitányául politikai és vallási történetünkben egy új időszaknak: többszörös fontossággal és érdekléssel bír reánk nézve”. Fraknói a szabadságért vívott harcok mellett – és nem azok helyett! – megteremti az kiegyezések korszakát.¹⁷

Fraknói összehangoltan dolgozhatott a győri Ráth Károllyal, akinek a béketárgyalások korábbi, 1605. júliusi szakaszáról szóló tanulmánya a *Századok* első évfolyamában lát napvilágot. Számára a fejedelem „egyike volt a leglojálisabb alattvalóknak”, kétszeresen hangoztatja tehát: alattvaló és hűségese – ezzel egyértelműen kijelölve az utat, amelyet utódainak többsége követ majd. „Iszonyú lehetett a vész, mely a hazát fenyegeté, hogy egy ily hű kormányember, mint Bocskai István, fegyvert emelt annak elhárítására.” Eddig általában nem emelték ki annyira ezt a szempontot, elsősorban szabadságharcosként vagy rebellisként, hősként vagy áruulóként tekintettek rá, ettől kezdve fontossá vált hűségének, lojalitásának hangoztatása.¹⁸

¹⁵ Ugyanebben az időszakban írja meg a Deák Ferenc köréhez tartozó Salamon Ferenc – Várkonyi Ágnes szerint „bizalmas megbízatásból” – a Pragmatica Sanctio történetét, amely szintén fontos előzménynek számít. *R. Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán és történetírása.* (Tudománytörténeti Tanulmányok I.) Bp. 1961. 96–97.; *Salamon Ferenc: A magyar királyi szék betöltése és a Pragmatica Sanctio története.* Pest 1866.

¹⁶ *Fraknói [Frankl] Vilmos: A bécsi békekötés 1606-ban.* Győr 1865.; *Az 1606-diki kassai országgyűlés naplója.* Közli Csery József. *Győri Történelmi és Régészeti Füzetek* 3. (1865) 125–134.

¹⁷ *Fraknói [Frankl] Vilmos: A bécsi békekötés 1606-ban.* Győri Történelmi és Régészeti Füzetek 3. (1864) 158., 4. (1865) 216–217.; *Uő: A magyar nemzet története* III. (1526–1825) Bp. 1873. 139., 146.

¹⁸ *Ráth Károly: Az alkudozások kezdete Bocskay Istvánnal az 1605-ik év nyarán.* *Századok* 1. (1867) 317–318. A tanulmányt 1867 őszén a Századokat szerkesztő ifjú Thaly Kálmán olvassa fel az akadémián. Lásd *R. Várkonyi Á.: Thaly i. m.* 115.

Tanárky Gedeon abszolutizmusellenessége miatt „alkotmányos szempontból konzervatív jellemű”-nek minősíti Bocskai mozgalmát, melynek „célja nem felforgatás, hanem fenntartás”, a Rudolf királysága alatt „feltornyosult vészfelhők nyomása” idején a „nemzeti visszahatás öntudatos de kellőleg mérsékelt bátorsága” nyilvánul meg benne. „Nevezetes”-nek tartja ezt a kort, hiszen a bécsi megbékélés, majd az 1608. évi törvények által „egy időre ismét biztosítva lőn az alkotmányos és vallási szabadság”. Bocskai úttörő kezdeményezésére első ízben került sor „a perszonális unió kötelékével fűzött nemzetek törvényszerű szövetkezésére”. Sajnálatosnak tartja, hogy a későbbiekben ez a szövetség nem erősödött meg, s egyértelműen a küszöbön álló kiegyezésre, és annak ellenzőire utalva szögezi le: „a kölcsönös túlhajtások és félreértések miatt korunk sem képes felfogni ilyenmő szövetkezés előnyeinek horderejét”.

A fentebb idézett munkák mind a kiegyezés egyfajta történeti előkészítését jelentik, ebben az összefüggésben a fejedelem utóda sokkal inkább Deák, mint a „függetlenségi harcok” vezetői: vérbeli egyensúlyozó alkat, sikerét „nyugat és kelet közti súlyegyen fenntartásának politikája biztosította”. Tanárky összefoglalásként, történelmi tanulságot a „megalkuvó ősoket” állítja példaként kortársai elé, akik kitartottak a Habsburg-ház mellett, biztosítva „önállásunk, alkotmányunk és nemzetiségünk”, akik „soha nem feledték el, hogy noha elfogadtuk nyugat valását és kultúráját, de érdekeink kelet által is érintve vannak, s a kettő közti egyensúly mérlegét, az adott viszonyokhoz képest többnyire helyesen eltalálták”.¹⁹

Az 1867 után hamarosan felcsapó közéleti vitákban az ellenzék gyakran hivatkozott történelmi példákra, személyiségekre – így például Bocskaira –, amikor Deák politikáját bírálta, akinek a politikája az ellenzék szemében hazaárulással ért fel. A publicista kókai Kun Béla ezzel szemben azért dicséri a fejedelmet, mert „diadalmas fegyverrel a kezében” „gyönyörű mérséklet, ildomos eszély, óvatosság” jellemzi, nem akarta megbuktatni a dinasztíát, sem elszakítani az országot Ausztriától, tisztában volt e kapcsolat előnyeivel, amit „egyetlen egy józan hazafi sem vonakodott belátni”. Ugyanis „őseink higgadt eszüket nem hagyták szívük kesergő érzelmeitől elragadtatni”, kivívott jogaik biztosítékát a bécsi „kényuralmi” törekvések ellen nem az elszakadásban, hanem éppen a lajtántúli népekkel való „bensőbb” szövetkezésben keresték. Nem elégedtek meg az uralkodó azonosságán alapuló perszonálunióval, hanem a magyar állam érdekében, azon túlmenően, „minden erejük megfeszítésével”, a lajtántúli népekkel való szorosabb viszony kialakítására, „közös érdekek, közös ügyek által összefűzött benső, szoros népszövetségre” törekedtek. „Közép-Európa organizmusa [...] a különböző népfajok békés egyensúlyában

¹⁹ *Tanárky Gedeon: Magyarország helyzete az európai államrendszerben. Történeti és politikai tanulmány. Pest 1866. 74–77., 203.*

fekszik”, ezért Bocskai mérsékelt politikát követ a dinasztiaival szemben, a „magyar–osztrák szövetséget fenn akarja tartani”. A Deák-párt ezért „a legdicsőbb ősök nyomdokain haladt”, amikor létrehozta a kiegyezést, vagyis „a magyar–osztrák népszövetséget”. Általánosan azt a következtetést vonja le, hogy „államügyekben a fegyverek fizikai s az államférfiak morális bátorsága csupán tapintatos eszéllyel párosulva vezethet jóra biztosan”. A 17. század legdicsőbb államférfiai „a népszövetségben, miként ma sok tévedt politikus hirdeti, nem állami függetlenségünk s alkotmányunk, hanem éppen az ezeket fenyegető kényuralom s erőszakos német befolyásnak bukását látták, célozták”.²⁰

A történészek ekkor már Fraknoi és Tanárky nyomdokain haladnak. Salamon *úgy látja*, „valamint Ausztriának tudnia kell vala a történelemből, hogy képtelen állandóan leigázni Magyarországot, úgy nekünk is szint onnan tudnunk kell vala több nevezetes példából, hogy minden összeütközés vége csak békés kiegyezés lehet, nagyjából a régi alapon”.²¹ Maga Thaly Kálmán, akit az úgynevezett kurucos, függetlenségi szemlélet vezéralakjaként tartanak számon, és nemzeti elfogultságáért szoktak bírálni, a kiegyezést vetítette vissza az 1711-es szatmári békére. Bocskait az alkotmány és a törvények védelmezőjeként állította példaként a fiatalok elé: „Én magyar hazafiakat, nem pedig kozmopolitikus világifjakat akarok az iskolában nevelni, azt óhajtom, hogy tanulják meg ott a Bocskayak, Rákócziak példából, hogy az alkotmány és a törvények védelmére lesznek ők is a jövőben hivatva”.²²

Szabadságharc és kiegyezés

A bevezetőben idézett Halász Imre soraiban feltűnő az úgynevezett „függetlenségi” és „aulikus” szemlélet egyidejű jelenléte. Szekfű Gyula óta nem egyszerű értelmezni ezt, ő ugyanis egymással szembenálló irányzatokként tartotta őket számon, nagy hatású életműve máig elfogadottá tette a „szabadságharcos”–„kuruc” és Habsburg-párti–„labanc” történetírás leegyszerűsítő megkülönböztetését. Ezt a kettősséget sokan elfogadják, köztük Szekfű kritikusi: Bibó István úgy látja, a korszakban az „egymással összeegyeztethetetlenek összeegyeztetésére” tettek kísérletet, „nagy közösségi szkizofréniáról” beszél, hiszen egyszerre válnak példaképekké II. Rákóczi Ferenc és Károlyi Sándor, az aradi tizenhármak és

²⁰ [Kókai Kun Béla]: Az 1867-iki kiegyezés és Bocskay, Illésházy, Bethlen, Rákóczy népszövetségi politikája. Pest 1869. 4., 11., 13–15., 18–22.; *Uő*: A magyar nemzet politikája. Bp. 1873. 98., 104., 106., 110–118.

²¹ *Salamon Ferenc*: Emlékbeszéd Horváth Mihály felett. In: A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyve. Bp. 1880. 20.

²² Idézi *R. Várkonyi Á.*: Thaly i. m. 257–258.; *Uő*: A szatmári béke a történetírásban. Századok 146. (2012) 777.

Ferenc József, Deák és Kossuth, végeredményben pedig az egyaránt hangoztatott nemzeti függetlenség és kiegyezés. Bibó gondolatmenetét követi Dénes Iván Zoltán, aki a 20. század elején mindent elborító magyar közösségi skizofréniáról beszél, ami személyek, események és értékek összeegyeztetésének következményeként alakulhatott ki. Ugyanígy fogalmaz Romsics Ignác, aki szerint Thaly Kálmán pályája „a dualizmus időszakának közéleti skizofréniáját is tükrözte”.²³ Hasonlóan vélekedett korábban R. Várkonyi Ágnes is: „a közvélemény a valóságot torzítottan látja [...], mindehhez készségesen szállította a hivatalos történetírás mindkét változata – a magyar történelem ún. kuruc–függetlenségi–48-as és a labanc–aulikus–67-es politikai elvek szerint szerkesztett rajza – a romantika elköptatott, de újraaranyozott fegyvereit. A magyar múlt romantikus felfogásának e két ágazata a századfordulóra megerősödött és kiterelbényesedett. Társadalmi hatóereje, éppen egymással vívott látványos párharcainak következtében megnőtt, és mindenütt jelenlévővé vált. Nyomasztó árnyékot vetett az egész országra. A kor történeti gondolkodását a tudathasadás láncreakciója szaggatta szét”.²⁴

Az ellentmondásokra természetesen felfigyeltek a kortársak is. Pauler Gyula, az Országos Levéltár első főigazgatója, sokat idézett pozitívizmusról tartott akadémiai székfoglalójában éppen a 17. század kapcsán értekezik arról, miként lehet ugyanazon kiindulási pontból „a legellenkezőbb állításokat bebizonyítani”. Thaly egyik első bírálója számára a szélsőséges álláspontok elfogadhatatlanok: egyesek szerint „e boldogtalan korszaknak minden baját, egy majd nyilván, majd titokban működő, sohasem nyugvó nemzetellenes politikának köszönhetjük, mely fedelmeink szívét a nemzettől elfogta s őket ellenségeinkké vagy legalább elleneink szövetségeseivé tevő”. Velük szemben egy másik felfogás a bajokért „a nemzetet, annak makacs, izgága természetét, lázadó hajlamait okolja, önzést, hazaárulást lát oly tettekben, melyek az ellenkező felfogás szemében a legtisztább hazafiság cselekedetei”. Thökölyről például „a legkülönbözőbb dolgokat fogjuk találni, anélkül, hogy az egyik vagy a másikat szándékos hazugsággal kellene vádolni, mert a hiba az alacsony, egyoldalú szempontnak következménye”. Előre kialakított állásponttal közelítve a forrásokhoz kétségtelenül sok „döntő tény” lehet felhozni mindkét álláspont mellett, ám az ellentét feloldható, „magasabb, tisztább, több oldalúbb

²³ *Bibó István*: Németh László Kelet-Európa koncepciója és Szekfü Gyulával folytatott vitája. In: *Üő*: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. (Bibó István munkái. Centenárium sorozat 7.) Bp. 2012. 187.; *Dénes Iván Zoltán*: Európai mintakövetés – nemzeti öncélúság. Értékvilág és identitáskeresés a 19–20. századi Magyarországon. Bp. 2001. 160.; *Romsics Ignác*: Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel. Bp. 2011. 130.

²⁴ *R. Várkonyi Ágnes*: Historiográfiai törekvések Magyarországon a 19. században. Századok 103. (1969) 984–986.; *Üő*: A pozitívista történetészlelet a magyar történetírásban I. A pozitívista történetészlelet Európában és hazai értékelése 1830–1945. (Tudománytörténeti tanulmányok 6.) Bp. 1973. 214.

kiindulási pontot” javasol. A történezt „történelmi felfogása” teszi azzá, ami: a „kiindulási pontoknak megválasztása az események vizsgálása végett, nem pedig – mint közönségesen venni szokták – ítélet az események felett”.²⁵

Nem csupán elméletben beszélnek minderről: Fraknoi, akit a legújabb historiográfiai összefoglaló az „aulikus és markánsan katolikus” szemlélet legjellegzetesebb képviselőjeként mutat be,²⁶ egyszerre dicséri a Habsburgok abszolutisztikus kísérleteivel szembeforduló „visszahatás” képviselőit, amiért megghiúsították, hogy az ország puszta tartománnyá váljon a birodalomban, és az udvarhoz hű főnemeseket, akik időnként fegyverrel a kézben harcoltak a felkelők ellen.²⁷

Pulszky Ferenc visszaemlékezéseiben eleveníti fel a török időket, amikor „Erdélyben s az ország nagy részében a nemzeti élet, minden egyes szenvedések mellett is, melegebben lüktetett, s egészségesebben fejlődött ki, mint a későbbi korszakokban”. Akkoriban „a magyar Bethlen Gábor és Rákóczi György idejében, tudományosság tekintetében is az európai műveltség színvonalán maradt”. Elismeréssel szól „az ellenreformáció bajnokairól” is, akik „Pázmánytól s körétől kezdve Zrínyi Miklósig, a költőig, nem voltak rosszabb magyarok, mint protestáns elleneik”.²⁸

A mára történezként elfeledett Szécsen Antal, a Történelmi Társulat elnöke hangoztatja: „a jelenkor komoly és tárgyilagos történelmi szelleme mindazonáltal nem helyeselheti azon, nálunk elterjedt felfogást, mely egyrészt egész Magyarországot mint Európának a török elleni védbástyáját akarja előállítani, míg másrészt azon irányok emlékein csügg, melyeknek egyik politikai fővonása a törökre való támaszkodás volt”. Kétszínűséggel vádolja a magyar történettudományt, amely „természetes” módon „az újonnan keletkezett európai keresztyén szolidaritás eszméjének befolyása alatt [...] inkább kiemelte hazánknak az ozmánok ellen a 15. században vívott fényes harcait, mint, hazánk egy részének, a 16. és 17. századbeli török rokonszenvét és szövetségi kísérleteit”. Ő sem ítél: „Volt egy magyar párt, mely az új uralkodó házzal és annak örökös tartományaival szövetkezve, a török-ellenes régi magyar és keresztyén hagyományokat fényesen megőrizte; volt egy másik, melynek hazafisága éppen ellenkező irányban működött”. Míg tehát egyfelől a hagyományok „fényes” megőrzéséről beszél, a másik oldalon elismeri: ott a „hazafiság” így „működött” – nem szól keleti árulásról, vagy felsőbbrendű nyugati, „nagy magyar”-koncepcióról. Figyelmeztet: „félszeg és felületes felfogás” a Habsburgokkal való ellentétet „egyedül önkényre, vallási és politikai elnyomatási

²⁵ *Pauler Gyula*: A positivizmus hatásáról a történetírásra. Századok 5. (1871) 537–539.

²⁶ *Romsics I.*: Clio bűvöletében i. m. 130.; Korábban Kosárynál „ultramontán felfogású.” *Kosáry Domokos*: Társadalomtudományok. In: A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Bp. 1975. 201.

²⁷ *Fraknoi Vilmos*: A magyar nemzet története III. Bp. 1873. 264–265.

²⁸ *Pulszky Ferenc*: Életem és korom I. (Magyar Századok) Bp. 1958. 226–227.

szándékokra és nemzeti ellentétekre vezetni vissza”, ám éppen „oly helytelen, a majdnem másfél századon át ismétlődött magyar mozgalmakat, egyedül lázongó nyugtalankodásnak és zabolátlanságnak, vagy a keresztyénség érdekei iránti közönyösségnek és ellenségeskedésnek tulajdonítani”.²⁹ Hozzá hasonlóan vélekedik az ifjú Angyal Dávid, első történelmi témájú munkájában Thaly Kálmán Ocskay-ját bírálja: „mintha a százados tusát egy külső ellenség az összes Magyarországgal s nem két magyar párt külső segítségére támaszkodva vívta volna”.³⁰

A korszakban egyetlen jelentős munka született a magyar történetírás múltjáról, német szerzője, Alexander Flegler – Szalay László barátságának köszönhetően – került közelebbi kapcsolatba a hazai tudományos élettel, és világosan látta, milyen jelentős hatást kell gyakorolnia a kiegyezésnek a historikusok látásmódjára. Véleménye szerint „lehetetlen, hogy a nép képviselői és a korona közt létrejött, s az ünnepélyes koronázással megpecsételt kiegyezés ne hatna vissza határozottan a történelmi tanulmányok szellemére és irányára. Keresni kell a fonalakat, melyek régtől fogva elkészítették ezen eredményt, és a történelem tényeitől és tanulságaitól várhatni a jelen megerősítését”. Flegler tisztában van a „függetlenségi” szemlélet meglétével, amit aktuálpolitikai irányzatnak tart: „Nagyon jól tudom, hogy Magyarországon még mindig van egy párt, mely az abszolút függetlenség ábrándképére kacsintgat; de a történelmi fejlemények pusztá tagadása általában kevés, a jelen esetben pedig annyi, mint semmi. A történetbúvárlatnak ki kell mutatnia, hogy az abszolutisták minden kísérlete, mely a magyar alkotmány történelmi továbbképződését meg akarta akadályozni, mint egy sziklán hajótörést szenvedett, de hogy viszont a külföldi befolyásoktól való eszményített függetlenségre irányzott minden törekvés semmis ábrándokban végződött”.³¹

A Habsburg-ellenes harcok és a korábbi kiegyezések bemutatása jelentős aktuálpolitikai mondanivalóval bírt. A „dicső ősök” sikerei a nemzeti nagyság érzetét erősítették, a dualista államszövetségben az osztrákokkal szemben vívott közjogi harcra utaltak egy olyan időszakban, amikor a nacionalista lelkesültség egyre inkább áthatotta a közvéleményt. Kétségtelenül megnőtt az érdeklődés a múlt „szabadságküzdelmei” iránt, miközben megjelent az igény a korabeli rendszer előzményeinek bemutatására, arra, miként követte a 17. században a küzdelmeket a kiegyezés, hogyan sikerült újra és újra megtalálni a közös nevezőt, az egyező érdekeket.

²⁹ *Széczen Antal*: Tanulmányok. (A Kisfaludy Társaság Pártolói Könyvtára) Bp. 1881. 15.

³⁰ *Angyal Dávid*: Ócskay László. Budapesti Szemle 30. kötet (1882) 197.

³¹ *Flegler Sándor*: A magyar történetírás történelme. Bp. 1877. 264–265. Ugyanebben a kötetben látott napvilágot Eduard Sayous munkája A magyar történelem kútforrásai címmel. Flegler írása németül a legjelentősebb német történeti folyóiratban, a *Historische Zeitschrift*ben látott először napvilágot három közleményben 1867 és 1868 között. *Alexander Flegler*: Beiträge zur Würdigung der ungarischen Geschichtschreibung I–III. *Historische Zeitschrift* Bd. 17. (1867) 318–395., Bd. 18. (1867) 235–282., Bd. 19. (1868) 264–346.

Így az együttműködés, a kompromisszum keresése, a „megalkuvás”, a bölcs belátás ugyancsak követendő példaként jelenik meg. A két feltételezett szemléletmód egyaránt alkalmas a kiegyezés létjogosultságának igazolására: „egymásra talált” a nemzet és az uralkodó, jelentős mértékben megvalósult az ország függetlensége, s mindez a magyar elit hathatós közreműködésével jött létre. A történész hozhatott érveket a Habsburg-uralom, illetve a magyar nemesség politikai jogai mellett. Fordítva hasonlóképpen fennáll a kapcsolat: a dualizmus létrejötté „utólag” igazolta az egykori kiegyezőket, csakúgy, mint a „függetlenségért” harcolókat. Az „idegen” dinasztia alatt helyreállt magyar „önállóság”, egyszerre „bizonyította” az uralkodóház érdemeit és a múltbeli „szabadságharcok” fontosságát. A kiegyezés a történetiszemléletben is bekövetkezett: egyaránt hangoztatták a felkelők és a dinasztia érdemeit, ami egyfajta „történelmi dualizmust”, „történelmi kiegyezést” jelent, a kétfajta irányzat ütközése helyett azok többé-kevésbé békés egymás mellett élése valósult meg, sőt azok mintha egyenesen kiegészítenék egymást. Thaly a „népjog diadalünnepé”-nek nevezi a kiegyezést, a ’48 utáni időszak mérlegét tömören vonja meg: „harcoltunk: veszítettünk, túrtünk: győztünk”. Szerinte „a szabadság és nemzeti önállóság régi bajnokai” azok, „kik ádáz harcok után a körülményekkel kibékülve, szívós küzdelmük béréül biztosíták a haza igazát”. Számára a korszak végén, a Függetlenségi Párt vezető politikusaként is „összefonódik 1711–1848–1867”, eljut az uralkodóval történő megbékéléshez: „Éljen a király, éljen Rákóczi szelleme”.³²

Halász Imre idézett tanulmánya jól jellemzi, hogy a kor embere számára nem okozott gondot összeegyeztetni az utókor által egymásnak ellentmondónak vélt szabadságharcos és kiegyező szemléletet. A Bocskai nevével fémjelzett mozgalom mindkét megközelítés számára megfelelő jelkép, vezetője egyszerre „nemzeti függetlenségért” küzdő szabadságharcos és bölcs mérsékletről tanúságot tevő realpolitikus, akár Kossuth vagy éppen Deák megfelelője, ahogyan egy korabeli mű címében szerepel: *A szabadsághős és békeszerző fejedelem*.³³ Harca az erőszakos központosítás, a törvénytelen lépésekkel szembeni jogos fellépés, a tárgyalások és a bécsi béke viszont a kiegyezés előzménye. Megítélésében folyamatosan jelen van a kettősség: ki az „igazi” Bocskai? Aki helyreállította a „magyarok szabadságát”, vagy aki kiegyezett a Habsburgokkal? Amikor erre a kérdésre keresik a választ történészek, politikusok, újságírók, kétségtelenül nehéz megfedkezniük saját koruk viszonyairól, 1848 – még inkább 1849 – és 1867 ellentéte ott kísért a különböző értelmezésekben.

Mint oly gyakran az elmúlt másfél évszázadban, a politikai-ideológiai harc a történelemért is folyt: a 16–17. századi rendi küzdelmek a dualizmus közjogi

³² R. Várkonyi Á.: Thaly i. m. 99., 252., 285. Thaly lelkesen számol be a koronázásról. *Thaly Kálmán: Még egyszer a koronázásról*. Fővárosi Lapok, 1867. augusztus 9.; *Thaly Kálmán: Titkári jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1869-ik évi május 30-án tartott nagy-gyűlésén*. Századok 3. (1869) 353.

³³ Kovács Sándor: Bocskay István. A szabadsághős és békeszerző fejedelem. (Egyházunk nagyjai) Bp. 1906.

csetapatéinak historizált előképeivé válnak.³⁴ Kitűnő tudósítónk van, a történelem iránt élénken érdeklődő Mikszáth Kálmán figyeli az eseményeket az országházban, ahol egy kormánypárti felszólaló szerint, „Bocskai, Bethlen azért voltak nagy emberek, mert megverve a németet, meg tudtak alkudni a körülményekkel”.³⁵ A vitriolos tollú szerző hozzáfűzi a magáét: „Amiről jó is volt fölvilágosítani a házat, mert úgy tapasztaltuk, hogy itt még sokan vannak olyanok, akik Bocskai és Bethlen nagyságát abban keresik, hogy *harcolni mertek és győzni tudtak*, ahelyett, hogy megalkudtak volna a körülményekkel, amit bizony megtehettek volna korábban is, kisebb fáradsággal”.³⁶ Mikszáth a közvélemény jelentős részének álláspontját fejezi ki, frappánsan összefoglalja Bocskai történelmi szerepét, hangsúlyozva: a harc vállalása nélkül nem jöhetett volna létre kiegyezés a dinasztival.

Bocskai mint Deák elődje

A dualizmus időszakának második felére kétségtelenül felerősödött a romantikus irányzat, az idealizált múltkép, melynek legfőbb terjesztője a történészek közt – amennyiben történetírónak lehet őt tartani – Thaly Kálmán.³⁷ Elsősorban az

³⁴ *Szűcs Jenő*: Nemzet és történelem. Tanulmányok. (Társadalomtudományi Könyvtár) Bp. 1974. 33.

³⁵ Lásd Móricz Pál felszólalását: „Bocskay és Bethlen azért voltak nagy emberek, mert dicső csaták után is megbékültek Ausztriával. (Élénk tetszésnyilatkozatok a jobboldalon. Nyugtalanság a szélső balon.) Igenis megbékültek dicső csaták után. S ezen békekötések épen ezért voltak maradandó becsüek a nemzet szabadságára nézve. (Úgy van! a jobboldalon.)” Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdett országgyűlés képviselőházának naplója III. Bp. 1882. 55. ülés (1882. febr. 14.) 32.

³⁶ *Mikszáth Kálmán*: Apróságok a házból 1882. február 14. In: *Üő*: Összes művei 63. Cikkék és karcolatok XIII. 1882. január-május. Kiad. Bisztray Gyula. Bp. 1972. 206.

³⁷ Angyal Dávid szerint, akinek javaslatára 1909-ben megkapta az Akadémia nagydíját, „nem Thalynek a történetírónak, hanem a történetkutatónak szántam a jutalmat. Thaly inkább költő és rétor volt, mint történetíró. De az ő párját ritkító kutatási szenvedélyének köszönhetjük, hogy II. Rákóczi Ferenc korának történetét elég világosan látjuk és e kor jelentőségét is kellően méltányoljuk”. Lásd *Angyal Dávid*: Emlékezések. (Szepsi Csombor Kör Kiadványai) London 1971. 70–71. Másutt ugyanó: „Thalyt a magyar történetírók nem felfogása, hanem másnemű érdemei miatt becsülték. Thaly nem történetet írt, hanem lelkesedett Rákócziért és híveiért [...] A magyar történetírás a múlt század utolsó harmada óta általában véve nem a Thaly nyomdokain járt, mint Szekfű hiszi, csak némi concessioakat tett szenvedélyesen parancsoló meggyőződésének, ami nem ártott a közszellemnek és a magyar történeti felfogást nem zavarta meg.” *Dénes Iván Zoltán*: Szekfű Gyula magántanári képzésének ügye. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 2.) Bp. 1976. 54.; Marczali Henrik áttekintésében nem említi a történészek között. Lásd *Marczali Henrik*: A magyar történetírás fejlődése a XIX. században. In: A magyar irodalom története. Szerk. Beöthy Zsolt. Bp. 1900. 552–569.; Szabad György szerint „Thaly Kálmán tulajdonképpen nem tudós a mai értelemben, sőt a századforduló polgári értelmében sem”. Várkonyi Thalyról szóló monográfiájának vitáján: „Szabad e megállapításához a felszólalók közül többen csatlakoztak. Esze Tamás szerint Thaly Kálmán minden volt a történetíró jogcímén, csak éppen történetíró nem. Perjés Géza közepszerű elmének nevezte őt s rámutatott pszichológiai és szociológiai műveletlenségére. Különösen Thaly munkásságának egyik fontos területén, a hadtörténetírásban vizsgálta működését és mutatta ki dilettantizmusát”. *Benczédi László*: Vita R. Várkonyi Ágnes: „Thaly Kálmán” című tanulmányáról. *Történelmi Szemle* 1. (1958) 244.; Gunst Péter elsősorban forráskiadóként tartja számon. Lásd *Gunst Péter*: A magyar történetírás története. (Csokonai História Könyvek) Debrecen. 1995. 154.

által felélesztett Rákóczi-hagyomány vált jelentőssé, de szintén neki köszönheti népszerűségét például Ocskay László, sokan a magyar történelmet a nagy hősök, „a dicső Árpádok, Hunyadyak, Bocskayak, Bethlenek, Rákócziak, Kossuthok”³⁸ tettein keresztül mutatják be. A szemléletváltás jelképes mozzanata Szécsen lemondása a Történelmi Társulat elnökségéről és akadémiai tagságáról, amikor 1894 elején az Akadémia koszorút helyez Kossuth koporsójára. A zajos ünneplés mellett a tudomány legfőbb szervének tisztelgése elfogadhatatlan számára, félreállása tiltakozás a felfokozott nemzeti érzelmeknek a közbeszédben és a tudományban való térnyerése ellen. Pauler megőrzi higgadságát: „nem szabad valami tettet a szerint ítélni meg, amint mi most látjuk a dolgokat, teljes összefüggésükben, minden következményükkel”. Mintha Szekfű későbbi kismagyar-nagymagyar ellentétéről olvasnánk: a jelenből visszapillantva a 16–17. századra, „szerencsétlen opportunismusnak kell tartanunk a protestáns erdélyiek politikáját, mely szultánnak, vezérnek kezét-lábat csókol, csak hogy megmaradhasson; s az elvhűséget, az igazi magyarságot a dunai magyarokban Esterházy Miklósban, néhány Zrínyiben kell találnunk, kik fenntarták a független Magyarország tradícióit, meghaltak várak falán, ha kellett, de Magyarország szabadsága fölött alkuba nem bocsátkoztak”. A meglepő folytatásban a katolikus szerző leszögezi, hogy az adott körülmények között Bocskai realpolitikát folytatott, lépései a magyarság megmaradását szolgálták, nem hibáztathatjuk, amiért a törökre támaszkodott, „mert akkor és azon viszonyok közt, csak így tudott abból a rongyból, amit akkor oszt-rák közben Magyarországnak neveztek, ismét országot csinálni [...] a bécsi béke örök dicsősége marad ez opportunismusnak és a protestantismusnak, s ez maga kiérdemelte e politikának, a protestantismusnak a magyar nemzet örök háláját”.³⁹

A szakma jelesei a közvélemény nyomása ellenére sem vették át az egyoldalú szemléletet, amely elsősorban a publicisztikában terjedt el, ahol például a függetlenségi író-politikus, Eötvös Károly nem érti, Bocskai „miért nem vitte tökéletességre dicső vállalatát? Miért kötött félszakos békét ő is, mint fonséges utódja, Bethlen Gábor?”⁴⁰

A történészek viszont megértették. Károlyi Árpád számára a bécsi béke „az első osztrák–magyar kiegyezés”,⁴¹ rendszeresen használja a „kiegyezés (a »bécsi béke«)” alakot, az „államjogunk fejlődésének egyik fordulópontja”, a szomszéd Habsburg tartományok jóállása, a velük kötött szövetség, a Pragmatica Sanctio előzménye.

³⁸ *Thaly Kálmán*: Ocskay László II. Bp. 1905. 387.

³⁹ *P. Gy. [Pauler Gyula]*: Villányi Szaniszló: Néhány lap Esztergom város és megye múltjából. Századok 26. (1892) 65.

⁴⁰ *Eötvös Károly*: Bocskay István. Egyetértés, 1907. június 2.

⁴¹ *Károlyi Árpád*: A vallásszabadság ügye a korponai országgyűlésen. 1605. Bp. 1894.; Budapesti Szemle 80. kötet (1894) 1.; *Uő*: A korponai országgyűlés 1605. november–december. In: Magyar Országgyűlési Emlékek 11. (1605–1606) (a továbbiakban MOE 11.) Szerk. Károlyi Árpád. Bp. 1899. 392.

Szekfű ezért így dicséri: „az alkotmányos fejlődés dolgában igen kiművelt érzékkel jegyzi meg, hogy a bécsi béke az első kompromisszum az uralkodóház magánjogi s a rendek közjogi felfogása között”.⁴² Károlyi számára Bocskai harca „küszködés az államot szabályozó erők egyensúlyáért, tehát az államszervezet javáért végzett *mun-ka* [...] támadásának nem a lázadás viszketegének kielégítése, hanem a vallásszabadságra s az ország jogainak helyreállítására alapítandó béke volt a célja”. A bihari nagyúr, akit „jogosult ambíciója és nemzeti politikája csupán Erdély fejedelmi trónja birtokára utalt [...] magyarországi vezérszerepét csak ideig-óráig tartónak nézte”. A fejedelem „lojális magatartásának” nyomait „még föltételei stylizálásában” is felfedezi, hiszen „a törvényes király előtt mindig kész visszalépni”.⁴³ Benne mindenekelőtt a kiegyező fejedelem alakját mutatja be, aki „a politika zseniális művésze, a jövőbe tekintő nagy látnok”, „reális politikája” kényszerítette a koronát a törökkel való békekötésre. A fejedelem a Habsburg-dinasztia magyar nemzeti politikájának és a kiegyezésnek az előfutára egy olyan korban, amikor „betölté a fölkel magyarság lelkét a béke vágya, a királyával való kiegyezés gondolata”.⁴⁴

Acsády Ignác igyekszik a nagyközönség számára érthetővé tenni Károlyi hosszú tanulmányait: egy könyvismertetésben méltatja eredményeit, és az általa nyújtott Bocskai-képet. Sorait érdemes részletesebben idézni, mert érthetővé tesz Halász írását, és kétségtelenül a Pálffy által ajánlott szemléletet sugározzák. „Az utóbbi négyszáz év során több ízben megtörtént, hogy a király és nemzet közt félreértések, érdekellentétek támadtak, melyek végül fegyveres összeütközésre, belháborúra vezettek. Történelmünk emlékezetes episodjai ezek a küzdelmek, nemcsak azért, mert a magyar vitézség és katonai dicsőség lélekemelő emlékei fűződnek hozzájuk. Emlékezetesek azért is, mert a magyarság politikai józansága, helyes érzeke, mérséklete éppen ezekben a küzdelmekben, melyeket a szélsőségekre hajlás könnyen végzetesekké tehetett volna, nyilatkozik meg a legszembetűnőbben. Akárhogy döntött a kard [...] a kedélyekben végül felülkerekedett a bölcs mérséklet s a hosszú küzdelemnek kibékülés, a korona és nemzet békés megegyezése vetett véget.” Kiegyezés a szatmári béke, ám „az első nemzeti kiegyezés” a bécsi béke, melyet Bocskai, „korának Deák Ference, hozott létre s mely annál figyelemre méltóbb, mert a hadak istene Bocskay mellett döntött”. Párhuzamba állítja az 1867-es kiegyezéssel, és miután felsorolja a szembetűnő különbségeket, hangsúlyozza, „a dolog veleje ugyanaz maradt s mindegyik

⁴² *Hóman Bálint – Szekfű Gyula*: Magyar történet III. 2. kiadás. Bp. 1935. 610.

⁴³ *Glatz Ferenc*: A „bécsi” magyar nacionalizmus a történetírásban. *Historiográfiai megjegyzések*. Magyar Tudomány 86. (1979) 42.; *Károlyi Árpád*: Bocskay és a bécsi béke. In: *Uő*: Néhány történelmi tanulmány. Bp. 1930. 262.; *Uő*: A korponai országgyűlés 1605. november–december. In: *MOE* 11. 198., 207.; *Uő*: A szerencsi gyűlés 1605 április havában. *MOE* 11. 125., 127.

⁴⁴ *Károlyi Árpád*: A kiegyezés ügye a kassai országgyűlésen 1606 tavaszán. Bp. 1899. 3.

kiegyezés megalkotója mellett, hogy a maga idejének legtűrhetlenebb visszaéléseit és apró bajait igyekszik orvosolni, pillanatnyi szükségletek kielégítéséről is kíván gondoskodni, egyaránt megvédi a magyarság nagy és maradandó nemzeti és politikai érdekeit. A kiegyezésben mindegyikük azon alkotmányszerű és közjogi alapokat igyekezett megteremteni, melyeken a magyar nemzet a Habsburgok uralma alatt szabadságát, közjogi önállóságát, belügyi függetlenségét és a szükséglethez mért önrendelkezési jogot visszanyerheti és sértetlenül megtartathatja. Tulajdonképpen csak a szavak mások, a formák különbözők Bocskay István és Deák Ferenc kiegyezésében, de a maga korához képest és annak viszonyaihoz, szükségleteihez mérten, mindegyik ugyanazt a fennkölt államférfíui eszmét akarja megvalósítani, mindegyik egyformán az önálló és alkotmányos Magyarországot, a nemzet szabadságát és önrendelkezési jogát igyekszik a törvényes királyi hatalommal egyetértésben szabályozni”.⁴⁵

A korszak reprezentatív munkája a millenniumi tízkötetes Magyarország története: a magyarság dicső múltját, nagyszerű tetteit, példamutató hőseit mutatja be – ez volt az az elvárás, amely alól a legkiválóbb történészek sem vonhatták ki magukat. A Bocskai fejedelemségével kapcsolatos részt Acsády írta, aki kemény szavakkal kárhoztatja a központi hatalmat, a császári rendszert, amely „idegen hódítóként lépett föl, egyenesen nemzeti létéből akarta kivetköztetni, politikailag hódított tartománnyá, gazdaságilag Ausztria gyarmatává igyekezett lesüllyeszteni az országot”. Az „idegen kényuralom” ellen „az önállósághoz szívósan ragaszkodó magyar nép folytonosan tiltakozott [...] s nem egyszer karddal próbálta az idegen uralom béklyóit széttörni”. A nemzeti célokért harcoló „szabadsághős” fejedelem portréjának megrajzolása után annak lojalitását hangsúlyozza: „igen erős érzeke volt a törvényesség iránt s bármi veszélyek fenyegették, nem akart a fegyver útjára lépni [...] védelemre készült”. Már a rákosi találkozó leírásánál megtudjuk, „nem arra a fényes, drágaköves ékszerre, mellyel a szultán és az erdélyiek megtisztelték, hanem arra az erkölcsi koronára áhítozott, hogy királya és nemzete viszonyát ismét törvényes, ismét egészséges alapokra fektesse”. A fejedelmet, „a törvényesség emberét” „az erőszak és önkény hajtotta forradalomba”, de „soha sem téveszté szem elől a koronával való méltányos, békés megegyezés lehetőségét [...] tevékenységében mindig világosan kidomborodik a kiegyezés reménye és óhaja. Sőt egyenesen csak azért harcolt, hogy a királlyal megbéküljön nem csupán a maga, hanem egész nemzete számára biztosítva a politikai és vallásszabadságot”. Deák portréja rajzolódik ki előttünk, tervei közt „az elszakadás eszméje soha nem szerepelt”, meg kell győznie a dacos szembenállókat, a további harc mellett kardoskodókat: törvényes

⁴⁵ *Acsády Ignác*: Károlyi Árpád: A korponai országgyűlés 1605-ben. Köz- és alkotmány-történeti tanulmány. Bp. 1896. Ismertetés. Budapesti Szemle 85. kötet (1896) 484–486.

megoldáshoz ragaszkodik, amit nem erőszakkal akar elérni, nem használja ki a Habsburgok szorult helyzetét, 1605-ös sikerei után feladja hódításai túlnyomó részét, békepontjait „a bölcs mérséklet sugallta”. A különböző erők közti „politikai egyensúly” megteremtése a feladata, a bécsi béke, „az uralkodóház és a magyarság közötti első kiegyezés [...] a magyar politikai szellem egyik legnevezetesebb alkotása, [...] egy szerződés, amely vissza igyekezett adni Magyarországnak régi kormányzatát, s új alapokra fektette Habsburg-királyaink viszonyát a nemzet uralkodó rétegeihez”. A fejedelem érdeme, hogy „kibékítette nemzetét a koronával”.⁴⁶

Andrássy Gyula szintén Deák előfutárát festi meg Bocskaiiban: mértéktartó, „pártja többségénél is békülékenyebb, »németebb«. Csak azt követeli, amit elkerülhetetlenül szükségesnek tart a nemzeti nagy érdekek megvédésére. S azért el is éri célját”. A felkelés kirobbanásának elkerülhetetlensége mellett a másik fél szempontjait hangoztatja, sorai jól jelzik a dualista korszak igényeit: „szükségünk van a nyugattal való szövetségre”, a fejedelem „a nemzet jövőjét a Nyugattal való szövetségben” keresi, „amelyet az adott körülmények között csak a Habsburg-dinasztia biztosíthat”. A mozgalom legitimitása fontos szempont, hiszen „ha van jogosult forradalom, a Bocskaié az”, hangsúlyos a fejedelem lojalitása: „Nem akarja a Habsburgokat a trónról megfosztani. Olyan új politikára akarja őket kényszeríteni, amellyel a magyar megbékülhet. A Habsburgok országainak segítségével részesülő, de különben tőlük minden szervében független magyar állam létrehozásán fáradozik”. A kiegyezés miniszterelnökének fia könnyen megérti Bocskait, aki „a nemzet együttes működését akkor is biztosítani akarta, a mikor a kényszeresség a kettéválás hívévé teszi”, a bécsi béke és az 1608-as törvények az 1867-os kiegyezésre emlékeztetik.⁴⁷

Hasonló szellemben ír az inkább politikusként ismert Beöthy Ákos, amikor az alkut kötő, hűséges fejedelem alakját mutatja be: „egy pillanatra sem hagyja el a mérséklet”, nem válik a hatalom rabjává, képes visszalépni akkor, amikor az ország érdeke azt kívánja, „a haza és az alkotmány követelményei mindig uralkodnak” rajta, tudni sem akar a királyságról. „Tapintat és erős ítélő tehetség vezérli lépteit”, amikor „a kiegyenlítés, a békés alkotás terére lép, a végleges szakítás és törés helyett”. Számára „a kiegyezés, az úgynevezett bécsi béke”, még abban is hasonlóságot lát, hogy Illésházyt és Andrássyt egyaránt halálra ítélték!⁴⁸

⁴⁶ *Acsády Ignác*: Magyarország három részre oszlásának története (1526–1608). A magyar nemzet története V. Főszerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1897. 99–146.

⁴⁷ *Andrássy Gyula*: A magyar állam fönntmaradásának és alkotmányos szabadságának okai. Bp. 1905. 210–212., 222., 241.

⁴⁸ „Azon kiegyezés között, melyet Illésházy létesített, és az 1867-iki között van egy bizonyos analógia Andrássy Gyula és Illésházy István egyaránt halálra volt ítélve.” *Beöthy Ákos*: A magyar államiság fejlődése, küzdelmei. Politikai tanulmány I. A régi Magyarország a honfoglalástól az 1825-iki országgyűlésig. Bp. É. n. [1900] 393–394.

A korszak kiemelkedő történésze, Marczali Henrik a lehető legtömörebben összegezte: „a bécsi béke kiegyezés”, amely „első Magyarország nagy forradalmi gyűlései közül”. Felhívja a figyelmet, miként kapcsolódnak össze ebben a történelmi pillanatban a felkelő magyarság és a Habsburgok érdekei: „Bocskai támasza Mátyás főherceg [...] aki saját jogait és a dinasztia jövőjét féltette bátyjának az eszelősséggig menő makacsságától”. A fejedelem „államférfiúi belátásának legfőbb emléke, hogy a magyar szabadság biztosításában az örökös tartományok rendjeiről sem feledkezik meg”. A központosítás, az érdekeiket veszélyeztető udvari politika ellenében való összefogás jegyében a bécsi béke „szövetséget is jelentett az örökös tartományok rendjeivel a császár ellen” – „ez teszi Bocskay művét az első kiegyezéssé”. Összegezve, úgy méltatja őt, mint aki egyike „Magyarország története legkiválóbb alakjainak [...] egy nagy nemzeti, alkotmányos és vallásos párt győztes vezére [...] aki szabadságot akart kivívni, nem elszakadást”.⁴⁹ Pauler és Szécsen nyomdokain haladva tisztában van a kétfajta irányzat meglétével, ám – ugyancsak hozzájuk hasonlóan – nem állítja őket egymással szembe. „Egy hatalmas magyar pártnak szövetsége a törökkel abból magyarázható, hogy a nemzeti hagyományban is dualizmus állott be. A még mindig erős ösztön mellett, hogy az örökös ellenségnek elszántan ellentálljanak, fellép az a lelkes törekvés is, hogy a nemzeti királyságot a német túlhatalom ellen fenntartsák.” Igyekszik megértetni, hogy a Mohács után megváltozott helyzetben, két világbirodalom közé ékelődve, „ingadozó politikát kellett folytatnia, hogy az egyik, vagy a másik egészen el ne nyelje. A gyöngeségnek, a keserű kényszernek volt ez politikája. Mi haszna az ellenállásnak a török ellen, ha német elnyomás következik belőle?” Éppen ezért Bocskai harca, „törvényes felkelés”, ő pedig „mindig híve volt a Habsburg háznak”. Tudja, az erdélyi fejedelmek török hűbéresek, ám az oszmán „már nem oly veszedelmes, hogy szükség esetén fel ne lehetett volna használni”. A magyarság az ősellenség ellen vívja igazi harcát, „a német ellen csak akkor harcol, ha nemzete vagy vallása forog veszélyben; ha tűrhetetlen zsarolás arra készíti, hogy ne az örökös ellenség ellen fordítsa fegyverét. És még a háború alatt is a béke a cél”.⁵⁰

A korszak jelentős történészei – véleményem szerint – nem sorolhatók két utólag megalkotott, szemben álló „táborba”, a különbségeket elsősorban abban látom, milyen mértékben törekedtek a megértésre, illetve a lelkesítésre.⁵¹ A Pauler és Szécsen

⁴⁹ *Marczali Henrik*: Az ellenreformáció kora. (Nagy Képes Világtörténet VIII.) Bp. É. n. 395–397.; *Uő*: A magyar történet kútforrások kézikönyve. Bp. 1901. 481.; *Marczali Henrik*: Magyarország története II. Bp. 1911. 460.; *Uő*: A béke könyve. A múlt tanulságai. Bp. 1920. 54.; *Uő*: Erdély története. Bp. 1935. 104., 106.

⁵⁰ *Uő*: Történelemhamisítás? Budapesti Szemle 128. kötet (1906) 478., 483–484., érdemes az alábbiakat is idézni: „A háborút Ausztria ellen mindig reakényszerítették.” Uo. 486.

⁵¹ Sokkal szerencsésebb pl. a realista és romantikus irányzatok R. Várkonyi által használt megkülönböztetése, ami igazából a historikus munka komolyságát minősíti. R. *Várkonyi Ágnes*: Historiográfiai törek-

által ajánlott mérsékelt irányzat visszaköszön kortársaik jeles munkáiban: számukra nem okozott gondot az utókor által függetlenségiként és aulikusként azonosított, egymással ellentétesként bemutatott megközelítés összeegyeztetése. Egy induló tudomány kezdeti lépéseinek nehézségei, a szakszerűség hiánya nem homályosíthatja el a kor historikusainak erőfeszítéseit a források feltárására, azok feldolgozására, és a kiegyensúlyozott szemlélet megvalósítására. Bármennyire csábítóak e kategóriák, elhomályosítják látásunkat, és tévútra visznek, pusztán címkékről van szó, amelyek elsősorban a politikai ellenfél, a másik oldal megbélyegzésére alkalmasak és használatosak napjainkban csakúgy, mint a 19. század második felében.

E kettősség felszínes voltát többen kifogásolták, ezúttal csak R. Várkonyi Ágnes idézem, aki évtizedekkel legjelentősebb historiográfiai munkáinak megjelenése után, önkritikusan mutat rá a leegyszerűsítő szembeállítás természetlenségére, amikor a 20. század elején Bécsben működő magyar történészekről ír: „Sémákkal intéztük el: aulikus, Habsburg-barát, vagy Habsburg-ellenes, esetleg apolitikus. Ezek nem ismeretelméleti fogalmak.”⁵² Tiszta beszéd: az elcsépelet jelzők használata nem segít jobban bemutatni e korszak történetírását, úgy állítja be, mintha annak központi kérdése a Habsburg-uralkodókhoz való viszony lenne; ezzel elfedi annak eredményeit, sokszínűségét – legfeljebb bizonyos politikai hatásokra, felekezeti elfogultságokra, romantikus túlzásokra világíthat rá.

HISTORICAL PARALLELS TO THE 1867 COMPROMISE IN CONTEMPORARY HISTORIOGRAPHY

by Andor László

SUMMARY

Hungarian historians of the post-1867 period have consciously searched for historical analogies of the 1867 Austro–Hungarian Compromise, and turned to the preceding centuries for parallels. The “long” seventeenth century offers several examples of known compromises. The present article examines these, mainly with regard to the principality of István Bocskai. As most of the leading historians of the late nineteenth century took a balanced approach, the harmonization of the so-called “independentist” and “aulic” approaches presents no real problem.

vések Magyarországon a 19. században. Századok 103. (1969) 957–963.; *Uő*: A pozitivisták I. i. m. 274.

⁵² *Uő*: Századfordulóink. In: *Uő*: Századfordulóink. Esszék, tanulmányok. (Liget Könyvek) Bp. 1999. 32.